

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבועי

פרשת ויחי, תש"ע
מספר 842המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

"סצינת דפוס" ועיצוב דמויות בספר בראשית

סצינת דפוס¹ היא קונבנציה ספרותית המתארת אירוע המורכב מיסודות קבועים המופיעים כרגיל בסדר קבוע ונושאים מטען משמעות מוכר לקורא מהמורשת התרבותית/ספרותית. מבין האמצעים הספרותיים המושתתים על חזרה, סצינת הדפוס היא אמצעי "מקרוסקופי" שהחזרה בו מצד היקפה הספרותי היא הרחבה ביותר. בסצינת הדפוס אין הקבלה נקודתית ואף לא חזרה על אירוע או התרחשות. הסצינה חוזרת בה על מרכיביה התימטיים והלשוניים: נושא, רקע, מצב, מוטיבים, חפצים, סדר ההתרחשויות וביטויים לשוניים. השימוש בסצינת דפוס מקל את הבנת המתרחש מפני שמשמעותו כבר מוכרת לקורא, ברם השימוש בה איננו רק לשם בהירות. לעתים קרובות עיקר המשמעות שלה איננו במרכיבים החוזרים בה, אלא בחריגות ובשינויים מן הדפוס המקובל.²

סצינת דפוס כרוכה מעצם מהותה במערכת אנלוגית בין כל יישום ספציפי של הדפוס ליישומיו האחרים. כל שימוש בה מקושר ומעורר השוואה למקובל בדפוס, לכן כל חריגה מהדפוס חשובה ובעלת משמעות. השימוש הנרחב בחזרות ובהקבלות הפוכים אותה לכלי רב-עצמה דווקא להבלטת השוני והייחודיות של אירוע או דמות. דוגמה לשימוש בסצינת דפוס לשם הנגדה היא נושא השידוכים, כאשר הפגישה היא ליד הבאר.³ יעקב פוגש את רחל ליד הבאר (בר' כט: א-יב), ומשה פוגש את ציפורה ליד הבאר (שמ' ב: טו-כב). השימוש בסצינת הדפוס בסיפור אירוסי רבקה יוצר קישור אנלוגי עם שני היישומים האחרים, והשוואה בין היישומים מגלה בסיפור אירוסי רבקה חריגה דרסטית מן הדפוס המקובל. אם על פי הדפוס המקובל הבעל לעתיד נוכח באירוע והוא הדמות הדומיננטית בו, הרי יצחק נעדר מסצינת הבאר ומיוצג על ידי עבד אברהם. שלא כדמויות אחרות המתחננות ביזמתן,⁴ יצחק אינו פעיל בבחירת אשתו, ותפקיד זה מוטל על זקן ביתו של אברהם. רבקה מובאת ליצחק בלי שהכיר אותה קודם לכן ובלי שנשאל אם הוא חפץ בה. כאמור, ההשוואה בין הסצנות השונות מבליטה את החריגה ביישום בסיפור זה.

לעומת היעדרותו המפתיעה של יצחק, רבקה פעילה מאוד במהלך אירוסיה. אם ביישומים אחרים של דגם זה, הגבר – יעקב או משה, משקה את צאן אשתו לעתיד, הרי עתה הדגם מתהפך. הנערה רבקה היא שמשקה את גמליו של עבד אברהם. היא נבחרת בזכות פעילותה הנמרצת בסצינת הבאר. שלא כמקובל בסצינת הדפוס הסיפור מדגיש את זריזותה של האישה דווקא ולא של הגבר. רבקה היא הנושא של 13 פעלים בארבעה פסוקים קצרים (בר' כד: טז, יח-כ), שבהם היא יורדת לעין, ממלאת את כדה, עולה, מורידה את כדה, משקה ושוב שואבת עבור הגמלים. זריזותה מודגשת בשימוש החוזר בפועל "ותמהר" (שם יח-יט) ובציון ריצתה בעת ביצוע המטלה (כ). ההנגדה מושתתת על שינויים מן המקובל בסצינת הדפוס – היעדרו של הגבר – יצחק, והבלטת פעלתנותה

¹ מקור המונח "סצינת דפוס" במחקרו של וואלטר ארנד על מבנים חוזרים בהומרוס. ראו Alter, R., *The Art of Biblical Narrative*, New York 1981, p. 50. המושג נושק לרעיון ה-*Gattung* של גונקל אבל הוביל למיקוד ולמטרות אחרות בניתוח הספרותי. על הקשר וההבדל בין שני המונחים ראו Alter, R., "How Convention Helps Us Read: The Case of the Bible's Annunciation Type-Scene", *Prooftexts* 3 (1983), pp. 118-119

² Culley, R.C., *Studies in the Structure of Hebrew Narrative*, Philadelphia 1976, p. 43. Alter, R., *The Art of Biblical Narrative*, p. 52

³ קולי שם, עמ' 41 – 43 ואלטר שם, עמ' 51 – 62.

⁴ ראו עשן (בר' כו: לד; כח: ט), יעקב (שם כט: יח), יהודה (שם לח: ב) ושמרון (שופ' יד: א-ב).

של הנערה – רבקה. השימוש בסצינת הדפוס מבליט את ייחודיות האירוע ומשפיע על עיצוב הדמויות המשתתפות (או לא משתתפות) בסצינה. שבירת המקובל כאן רומזת לשוני שיאפיין את מערכת היחסים בין יצחק לרבקה. שלא כמו אצל אברהם ושרה ויעקב ורחל ולאה, רבקה היא הדמות הדומיננטית והמובילה, ויצחק מצטייר כדמות חלשה. השימוש בסצינת הדפוס בסיפור אירוסי רבקה נועד בעיקר לחדד את ההנגדה בין יצחק לרבקה, וההשוואה ליישומים אחרים מבליטה את עצמת דמותה של רבקה.

לעתים המגמה העיקרית בשימוש בסצינת דפוס היא יצירת אנלוגיה ניגודית בין דמויות בסיפורים שונים. דוגמה לכך מוצאים בסיפור ברכת יצחק (בר' כו: לד–כח: ט) ובסיפור ברכת יעקב לבני יוסף בפרשתנו (בר' מח: א–כב). סיפורים אלו מבוססים על סצינת הדפוס של ברכת האב לבניו כשהוא על ערש דוויי.

מרכיבי סצינת הדפוס מתבררים מנקודות הדמיון הרבות בין שני הסיפורים: בשניהם ברכת האב ניתנת עקב חולי או חשש מהתקרבות יום המוות (כז: א–ג; מח: א). פרט לוואי לתיאור זקנתם של שני האבות הוא כהות עיניהם (כז: א; מח: י). עיוורונם גורם שהאב מברר את זהותו של הבן המתברך, מפני שאין הוא יכול לראותו (כז: יח, כא, לב; מח: ח), ובשני המקרים הברכה המועדפת ניתנת לצעיר. בשני הסיפורים הורה המתברכים מנסה להשפיע על הפטריארך בברכת הבנים. התערבותה של רבקה המשדלת את יעקב להתחפש לעשו ולגנוב את הברכה היא המניע את סיפור ברכת יצחק. גם בסיפור ברכת יעקב מנסה יוסף להשפיע על הברכה. רבקה דאגה להעביר את הברכה מהבכור לצעיר, ואילו יוסף מתערב על-מנת שהבכור יזכה בברכה המועדפת (בר' מח: יח). ברכת הצעיר מעוררת התנגדות בשני הסיפורים – של עשו ושל יוסף, אך אין היא מועילה, וההתנגדות נדחית בשני הסיפורים על ידי האב המברך (כז: לז; מח: יט). ולבסוף, ואולי המרשימה מבין ההקבלות בשני הסיפורים, לאחר דחיית הערעור, יש אישוש של הברכה הראשונה באמצעות ברכה נוספת: יצחק מברך את יעקב לפני עזיבתו לפדן ארם (כח: א), ויעקב מברך שוב את בני יוסף ומקדים את אפרים למנשה (מח: כ).

מרכיבי היסוד של סצינת הדפוס יוצרים מצע משותף נרחב בין הסיפורים, המקשר ביניהם ומזמין את השוואתם. שני הסיפורים עוסקים בברכת הפטריארך לצאצאיו לפני מותו. ההקבלה בתיאור הזקנה וכהות העיניים של שני האבות מעוררת ציפייה להקבלה בהמשך סיפורי ברכת הבנים. הקורא מצפה שחולשת הראייה של יעקב תביא ל"נפילתו בפח" כפי שאירע ליצחק. ציפייה זו מתברית, והמשך סיפור ברכת יעקב חורג חריגה בולטת מסדר ההתרחשויות בסיפור ברכת יצחק. ההקבלה במצבם הפיזי המתדרדר והיחלשות ראייתם של שני האבות היא למראית עין בלבד. לאמתו של דבר, יש יחס הפוך בין הראייה הפיזית לראייה של שני האבות. אצל יצחק ההקבלה ישרה – הידרדרות הראייה הפיזית מסמנת גם את אי יכולתו להכיר את העומד לפניו. אבל אצל יעקב היחס הוא הפוך: ככל שמצבו הפיזי וראייתו הפיזית מתדרדרים, ראייתו הנבואית מתחזקת.⁵ יעקב לעת זקנתו זוכה לנבואה ומנבא את עתידם של שבטי ישראל.

לדעתנו, מטרת האנלוגיה הניגודית בין שני הסיפורים היא הערכת דמויותיהם של שני האבות בסוף חייהם באמצעות השוואתם זה לזה. האנלוגיה הניגודית מעמידה את ידיעתו וראייתו הנבואית של יעקב כנגד עיוורונו של יצחק והעדר ידיעתו את התכנית האלוקית עבור בניו. סצינת הדפוס של מעמד ברכת האב לבניו לפני מותו משמשת נקודת השוואה בין האבות. שני הסיפורים דנים בקשר בין ברכת האב לתכנית האלוקית להקמת עם נבחר שיקיים את הברית שכרת ה' עם אברהם. ברכת האב המברך חייבת להיות תואמת את מגמת ה'. יש ניגוד באופי היחס בין רצון ה' לרצון האב בין שני הסיפורים. בסיפור ברכת יצחק יש לכאורה סתירה בין תכנית האב המברך לתכנית האלוקית, ובכל הסיפור יש ניסיון לגשר על הפערים ביניהם. התפנית הגדולה בסיפור ברכת יצחק היא החרדה הגדולה של יצחק כשהוא מגלה את המרמה של יעקב וכשהוא מכיר בטעותו שאכן יעקב ולא עשו זכה בברכה. אבל בסיפור ברכת יעקב לבני יוסף יש הרמוניה בין ברכת הסב לתכנית אלוקים. שלא כרבקה, יוסף אינו מצליח לכוון את הברכות כרצונו. יעקב מגלה בברכתו את תכנית אלוקים לעתיד השבטים.

האנלוגיה הניגודית נועדה לתקן את הרושם המוטעה בדבר חייהם ומעמדם של האבות. יצחק האריך ימים יותר מאברהם ויעקב, ושלא כמותם הוא זכה לישיבה של קבע בארץ ישראל. אולם על פי פשט הכתוב אולי שגה יצחק בזיהוי הבן הנבחר. קשה להבין כיצד ביקש לתת לעשיו ברכה, לפיה יהיה הוא שליט על הבן הנבחר – יעקב: "הוה גביר לאחיקך וישתחוו לך בני אֶמְךָ" (כז: כט).

התמונה מתהפכת אצל יעקב. תחושתו היא שחייו היו קשים, ובלשונו: "מָעַט נָרְעִים הָיוּ יָמֵי שְׁנֵי חַיֵּי וְלֹא הִשְׁיגוּ אֶת-יָמֵי שְׁנֵי חַיֵּי אָבִי" (בר' מז: ט). אלא שאברהם ויצחק לא זכו בסוף חייהם לנבואה שזכה לה יעקב בערוב ימיו. בניגוד להיעדר ראייתו הפיזית וראייתו הנבואית מגיעה לשיאה בסוף ימיו. סיום סיפור יעקב הוא סיום ספר בראשית, והוא מכין את הרקע לספר שמות. ברכות יעקב הן נקודת התפר בין התקופות. האנלוגיה הניגודית מסבירה מדוע זכה יעקב להיות האב היחיד שאפילו אחד מבניו לא נדחה מעם ישראל, ומדוע נקרא

⁵ Sternberg, M., *The Poetics of Biblical Narrative*, Bloomington 1985, pp. 353-352

העם על שמו. בניגוד לרושם המוטעה העולה מסיפור יעקב, רושם הקיים אצל יעקב עצמו, האנלוגיה הניגודית מלמדת שאף על פי שיעקב לא השיג את אבותיו באריכות ימים, הוא זכה למעמד ייחודי. למרות כל הקשיים, המשברים והתלאות סיפור חיי יעקב הוא סיפור הצלחה שסופו מעיד על כולו.

ד"ר צבי שמעון

המרכז ללימודי יסוד ביהדות